

Postać Izaaka syna Abrahama z Trok w obszarze kultury polskiej

Przed blisko pięćdziesięciu laty wybitny polski karaimoznawca Włodzimierz Zajączkowski opublikował biogram Izaaka z Trok, zawierający garść potwierdzonych źródłowo danych biograficznych oraz wykaz poświęconego mu piśmiennictwa¹. Hasło zamieszczone w *Polskim Słowniku Biograficznym* podsumowywało stan ówczesnej wiedzy. Trzeba jednak nadmienić, że mimo upływu lat postać tego karaïmskiego lekarza, teologa, pisarza i poety, wciąż pozostaje w kręgu dociekań wielu, nie tylko europejskich, badaczy. Także ostatnie dekady przyniosły szereg interesujących opracowań poświęconych trockiemu Karaïmowi i jego największemu dziełu – religijnemu traktatowi pt. *Chizzuk emuna* (Twierdza wiary). Publikacje te dotyczą wielu zagadnień związanych tematycznie ze wspomnianym utworem, m.in. kwestii zapożyczeń źródłowych, poszczególnych wątków tematycznych, oddziaływania tekstu, jego przekładów i edycji, roli utworu w relacjach karaïmsko-żydowskich oraz dialogu pomiędzy karaïmizmem, judaizmem a chrześcijaństwem.

Choć wiedza o traktacie Izaaka z Trok znacznie się poszerzyła, nadal niewiele wiadomo o szczegółach z biografii samego autora. Warto zatem niektóre z nich uściślić, inne zweryfikować. Szczególnie istotne jest także określenie historycznego kontekstu dla jego działalności. Jak słusznie bowiem zauważył Ananiasz Zajączkowski, literacka aktywność tegoż karaïmskiego autora nie może być oddzielona od ówczesnego życia kulturalnego Polski. Można ją zrozumieć w pełni tylko na tle szerszej sytuacji panującej w polsko-litewskim państwie Jagiellonów². A jednak szereg z opracowań dotyczących Izaaka z Trok nie uwzględnia kontekstu historycznego występującego w kraju jego zamieszkania, zróżnicowanej mozaiki wyznaniowej, a nawet etnicznego rodowodu autora.

Próby przedstawienia owego kontekstu wraz z najnowszymi ustaleniami dotyczącymi dorobku intelektualnego Izaaka podjął się ostatnio poznański historyk Rafał Witkowski³. Opowiedział się on za uznawaną od dość dawna chronologią życia karaïmskiego uczonego. Miał się on urodzić w Trokach w 1533 r., a umrzeć tamże w 1594. Tymczasem jeszcze w okresie międzywojennym amerykański historyk literatury pochodzenia żydowskiego (urodzony w Przemyślu) Jakob Mann postawił tezę, że daty

narodzin i śmierci Izaaka należy przesunąć wstecz o osiem lat, tj. około 1525 – około 1586⁴. Z polskich badaczy do hipotezy tej przychylił się Marek Wajsblum, a także Janusz Tazbir. Takie też daty życia widnieją w poświęconej mu notce w opracowaniu *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*⁵. W polskiej literaturze przedmiotu przyjęło się zapisywać jego imię w formie spolszczonej jako Izaak z Trok, syn Abrahama. Jest on także znany pod hebrajskim mianem: Icchak ben Awraham ha-Troki, lub karaïmskim: Icchak uwlu Awrahamnyn Trochtan. Ten podwójny zapis nie powinien dziwić, wszak obydwaj języki pozostawały w XVI stuleciu w powszechnym użyciu u trockich Karaïmów, także jako języki sprawowanej liturgii. Kolejną niepotwierdzoną dotąd (a pominiętą przez Witkowskiego) hipotezą, dotyczącą osoby Izaaka Trockiego, jest jego rodowód. Miał on być potomkiem Abrahama ha-Hazzan z Trok, syna Aarona⁶. Co prawda, w źródłach pojawia się w latach 1544 – 1545, występujący jako wójt trocki (*szofet*), Abram Aronowicz⁷, ale nie ma pewności, że jest to ta sama osoba.

W 1553 r. Izaak z Trok miał zostać pisarzem (*sofer*) gminy karaïmskiej w Trokach. Powierzenie odpowiedzialnych obowiązków sekretarza wspólnoty zaledwie 20-letniemu młodzieńcowi wydaje się mało prawdopodobne⁸. Przemawiałoby to zatem za wcześniejszą datą jego narodzin, tj. około 1525 r. Wiadomo, że kształcił się początkowo u trockiego hazzana Cefanii, syna Mordechaja (Morduchajewicza). Ten ostatni jako hazzan w Trokach poświadczony jest w 1528 r., co również odpowiadałoby teorii o wcześniejszej dacie urodzin Izaaka. Sprawowanie przezeń zawodu lekarza (*rofe*) pozwala przypuszczać, że wykształcenie takie zdobył (zapewne w którejś z chrześcijańskich uczelni z wydziałem medycznym), zanim jesz-

⁴ J. Mann, *Texts and studies in Jewish history and literature*. Vol. II, Philadelphia 1935 (reed. New York 1972), s. 726.

⁵ L. Szczucki, *Izaak ben Abraham z Trok*. W: *Filozofia w Polsce. Słownik pisarzy*. Red. B. Baczeko, A. Przymusiła. Wrocław 1961, s. 132-133.

⁶ J. Fürst, *Geschichte des Karäerthums bis 900 der gewöhnlichen Zeitrechnung*. Bd. III, Leipzig 1869, s. 37; G. Akhiezer, *The Karaite Isaac ben Abraham of Troki and his Polemics against Rabbanites*. W: *Tradition, Heterodoxy and Religious Culture. Judaism and Christianity in the Early Modern Period*. Eds. Ch. R. Goodblatt, H. Kreisler. Beer-Sheva 2006, s. 460, podaje treść karaïmskiego dokumentu, którego tłumaczenie brzmi: „nasz czcigodny nauczyciel i mistrz r. Izaak Trocki, niech jego prawa i święta pamięć będzie błogosławiona, syn naszego nauczyciela Abrahama Starszego, błogosławionej pamięci, autor *Chizzuk emuna*”.

⁷ S. Gąsiorowski, *Karaïmi w Koronie i na Litwie w XV-XVIII wieku*. Kraków-Budapeszt 2008, s. 459.

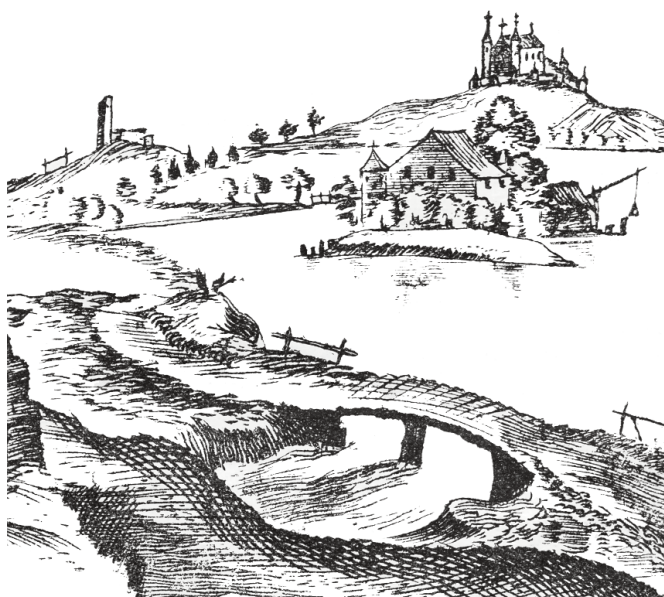
⁸ W. Zajączkowski, op. cit., s. 193, błędnie wydrukowano datę 1533 zamiast 1553.

¹ W. Zajączkowski, *Izaak syn Abrahama z Trok*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. X, Kraków 1962, s. 193-194.

² A. Zajączkowski, *Karaïms in Poland. History, language, folklore, science*. Warsaw 1961, s. 78.

³ R. Witkowski, *Izaak z Trok, syn Abrahama, karaïmski uczonec z XVI wieku*. W: *Almanach karaïmski 2007*. Red. M. Abkowicz, A. Sulimowicz. Wrocław 2007, s. 59-69.

cze powierzono mu obowiązki w gminie trockiej. Znajomość łaciny oraz języka polskiego dowodzi dużej otwartości, a także licznych kontaktów poza środowiskiem karaïmskim.

Szytych z r. 1666 rytownika Schnopsa, wyobrażający ruiny zamku W.Ks. Kiejstuta, kościół farny, wyspę Krzyżówkę z kaplicą i mosty. (Myśl Karaïmska 1935–1936, z. 11, s. 45)

Skromne wiadomości dotyczące biografii Izaaka z Trok przynoszą: jego własne dzieło *Chizzuk emuna*, fragmenty korespondencji oraz wzmianka w pracy pt. *Dod Mordechaj* (Przyjaciel Mordechaja) jego krewnego Mordechaja ha-Zaken, syna Nisana z Kukizowa (był on wnukiem Simy, brata Izaaka). Zachowała się treść listu skierowanego przez Izaaka w 1558 r. do hazzana w Łucku Izaaka, syna Izraela, oraz korespondencji z lat 1581–1583 do halickiego hazzana Judy, syna Aarona⁹. Opierając się na interpretacji tych tekstów dokonanych przez innych autorów, Witkowski podaje, że Izaak z Trok pełnił funkcję sędziego (*dajan*) dla ludności gminy karaïmskiej i żydowskiej, zasiadając w sądzie religijnym (*beit din*). Ponadto miał on być w 1553 r. sekretarzem Najwyższej Rady Karaïmów Litewskich (*Va'ad Medina Lita*). Stwierdzenia te wymagają jednakże sprostowania. W latach jego życia, ale i w późniejszym okresie, nie istniała gmina żydowska (rabanicka) w Trokach. Ani tam, ani w innych miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego nie funkcjonował wspólny karaïmsko-żydowski sąd religijny. Odrębności w kwestiach kultowych i obrzędowych wynikające z odmiennej interpretacji Pisma i tradycji religijnej obu wspólnot wyznaniowych, czyniły niemożliwym funkcjonowanie takiej instytucji. Należy zatem przyjąć, że Izaak z Trok był sędzią, ale dla gminy karaïmskiej. W skład kolegium sądu karaïmskiego w Trokach wchodził szofet, hazzan oraz *dajan*, wybierany co roku przez członków gminy.

⁹ J. Mann, op. cit., s. 1181–1187.

Przywilej monarszy z 1441 r. nadawał Karaïmom Litwy szerokie uprawnienia, odmienne od praw przysługujących ludności żydowskiej. Wewnętrzna organizacja wspólnoty karaïmskiej na Litwie opierała się na zapisach prawa magdeburgskiego (*Ius municipale magdeburgense*) z silną pozycją szofeta, jako odpowiednika wójta w miastach królewskich. Uprawnienia szofeta trockiego zostały jednakże dodatkowo rozszerzone w przywileju na całą społeczność karaïmską zamieszukującą Wielkie Księstwo. W odróżnieniu zatem od wspólnoty żydowskiej wśród Karaïmów nie wytworzyła się instytucja sejmiku ziemskiego (*waadot galilijot*), czy sejmiku prowincji (*Waad*). Wspomniany przez Witkowskiego *Va'ad Medina Lita* (powinno być: *Waad Medinat Lita*, tj. Rada Państwa Litwy) nie był więc organem instytucjonalnym, ale okazjonalnym zjazdem całej starszyny karaïmskiej. Pierwszy taki zjazd odbył się w Trokach w 1553 r. i to wówczas powierzono Izaakowi obowiązki sekretarza tego zgromadzenia. W zbiorze wspomnianej już korespondencji, przechowywanej w kolekcji Abrahama Firkowicza w Sankt Petersburgu, znajduje się również list hazzana w Łucku Izaaka, syna Izraela, do Izaaka z Trok. Przywołuje on młodość spędzoną w Trokach, gdzie przebywał jako uczeń ribbi Cefanii. Podczas tych lat był on również opiekunem młodego Izaaka, ulubieńca swego nauczyciela. Młodszego towarzysza nauki po latach sławił jako wszechstronnie obeznanego z nauką Tory i innych pism, zarówno religijnych, jak i świeckich¹⁰. Należy więc uznać, że Izaak z Trok w latach 50. XVI w. był dojrzałą już postacią, odgrywającą znaczącą rolę we wspólnocie karaïmskiej jako jeden z jej przywódców.

Marek Wajsblum, polski historyk działający po II wojnie światowej na emigracji w Anglii, opowiedział się¹¹, w oparciu o dane biograficzne Izaaka, za zrewidowaniem daty powstania traktatu *Chizzuk emuna*. Z tekstu przedmowy autora wynika, że traktat powstał jako owoc jego udziału w religijnych dysputach toczonych w czasach jego młodości (Izaak pisze wprost „kiedy byłem młody”). Dopiero pod koniec życia postanowił on spisać swe uwagi w formie zwartej tekstu. Nie zdołał jednak ukończyć tej pracy przed swą śmiercią. Dokończył ją jego uczeń i następca, Józef Malinowski z Trok, syn Mordechaja. Według Wajsbluma, znawcy tematyki dziejów polskiej Reformacji, okres najbardziej dynamicznych polemik religijnych toczonych w Rzeczypospolitej przez rozmaite nurty chrześcijaństwa, choć także z udziałem przedstawicieli innych

¹⁰ Ibidem, s. 786 oraz s. 583, 715; S. Gąsiorowski, op. cit., s. 302.

¹¹ M. Wajsblum, *Isaac of Troki and Christian controversy in XVI century*. „The Journal of Jewish Studies”. Vol. III, 1952, s. 62–77 (reed. 1966). Pozytywnie o studium Wajsbluma wypowiedział się historyk literatury Wiktor Weintraub „Izaak z Trok przedstawiony został w bardzo ciekawej perspektywie historycznej”, zob. W. Weintraub, *O współczesnych i o sobie. Wspomnienia, sylwetki, szkice literackie*. Opr. i wst. S. Barańczak, Kraków 1994, s. 370.

religii monoteistycznych, przypadał na przełom lat 50. i 60. XVI w. Zdaniem tego historyka czas powstania pierwotnej wersji *Chizzuk emuna* należy przesunąć z orientacyjnej daty 1593 na 1585, tj. na rok przed skorygowaną datą śmierci Izaaka. Rozpoczęcie zaś przez niego prac nad zgromadzeniem dość obszernych źródeł przypadłoby na lata 1578/1579. Przekonanie to podzielili inni wybitni badacze epoki reformacji, Janusz Tazbir oraz Lech Szczucki, autor wspomnianej noty dotyczącej Izaaka z Trok w opracowaniu słownikowym *Filozofia w Polsce*. Data 1593 uważana powszechnie za czas powstania traktatu nie musi być bynajmniej błędną. Prawdopodobnie tekst rozprawy Izaaka został właśnie wówczas ostatecznie zredagowany przez jego ucznia Józefa, syna Mordechaja. O tym ostatnim wiadomo, że urodził się w Trokach około 1570 r. W chwili śmierci swego nauczyciela miałby lat około szesnastu, ale w momencie dokończenia prac nad traktatem – dwadzieścia trzy. To wyjaśniałoby kilkuletnią zwłokę w zakończeniu prac redakcyjnych. Wiadomo, że oprócz redakcji tekstu sporządził doń indeks oraz poprzedził całość własną przedmową.

Oprócz *Chizzuk emuna* Izaak z Trok był, jak podaje Simcha Izaak Łucki, autorem prac z zakresu karańskiego prawa rytualnego. Pierwsza, nawiązująca do traktatu pt. *Gan Eden* (Ogród Eden) Aarona z Nikomedii młodszego, dotyczyła nowiu służącego do oznaczania kalendarza religijnego (*Kidusz ha-Chodesz*), druga zaś – w formie pytań i odpowiedzi – rytualnego uboju zwierząt (*Hilchot shechita*). Izaak ułożył także kilka hymnów religijnych wydanych drukiem w karańskim modlitewniku w Wilnie w 1892 r.

Bez tych szczegółowych danych dotyczących życia Izaaka z Trok trudno byłoby odnieść się do jego poglądów wyrażonych na kartach *Chizzuk emuna*. Nie jest to zadanie łatwe, gdyż kolejne rękopiśmienne kopie, które powstawały licznie w całej niemal Europie w XVII i XVIII stuleciu, zawierają szereg błędów niesumiennych kopiistów. Co gorsza, tekst traktatu spisane w języku hebrajskim był dowolnie uzupełniany i zmieniany przez autorów żydowskich. Jeden z nich podpisał nawet tenże tytuł własnym nazwiskiem! Od wad zniekształcających pierwotny tekst nie są wolne i przekłady na języki europejskie, które wydano drukiem. Częstokroć ich tłumacze dokonywali dość swobodnych parafraz lub opuszczeń nie troszcząc się o zgodność z oryginałem. Nie porównywali również ze sobą innych istniejących rękopisów, aby uniknąć powielania popełnionych pomyłek. W konsekwencji Izaak z Trok stał się „Izaakiem z Krakowa”¹², z karaima czyniono go rabanitą (wyznawcą judaizmu talmudycznego), dodano liczne argumenty w postaci wyjątków z Talmudu i skażono czysto biblijny charakter tej apologii wyznania

¹² Pomyłka powstała przez zamianę hebrajskiej litery tet na kof w wyrażeniu *שיא אקארט* (‘człowiek z Trok’).

karańskiego. Tekst stał się również zdecydowanie bardziej polemiczny wobec religii chrześcijańskiej.

Zmiany te daleko odbiegały od pierwotnego przesłania *Chizzuk emuna*, które w zamierzeniu twórcy miało być raczej obroną własnego wyznania, aniżeli polemiką z doktryną chrześcijańską. Dowodzi tego poniekąd sam tytuł traktatu, w którym hebrajskie słowo *chizzuk* należałoby przetłumaczyć raczej jako ‘wzmocnienie, umocnienie’. Ów nienapastliwy charakter utworu wynikający wprost z temperamentu autora podkreślił w 1866 r. w swych uwagach Aleksander Kraushar: „*Chizzuk Emuna*, odznaczając się bogatą treścią swych dowodów, jest wiernym obrazem usposobienia pobłażliwego i łagodnego autora. „Kiedym się sprzeczał z chrześcijanami”, pisze ribbi Izaak, „słuchali mnie bez niechęci, gdyż postępowałem z nimi wyrozumiale i łagodnie, nigdy zaś kłótniwie i namiętnie”. W innym zaś miejscu zauważa Kraushar: „Polemizując z tyloma religijnymi stronnictwami nie wykroczył nigdy Izaak poza obręb czysto naukowego sporu. W korzystniejszym od swych przeciwników pozostając stanowisku, bo jako karaita opierał się w swych dowodach na źródła i przez innowierców (chrześcijan) uważanym za zasadnicze, tj. na biblię, starał się Izaak zniweczyć wszelkie przesady wiekowe, jakie względem judaizmu podówczas istniały”¹³.

Mathias Bersohn, polski badacz dawnej kultury i sztuki, pochodzenia żydowskiego, także wysoko ocenił postać i dorobek Izaaka z Trok, który „w młodości już obrał inną drogę dla zdobycia wiedzy, oprócz bowiem powyżej wymienionych studiów [teologicznych], z zamiłowaniem przyswajał sobie nauki świeckie, władał biegle językiem polskim i łacińskim, co mu dało możliwość wtajemniczenia się w literaturę i teologię chrześcijańską”. Działo się to w epoce, „w której – jak zauważa Bersohn – Żydzi wyłącznie oddawali się studiom języka hebrajskiego, Biblii z wszelkimi komentarzami, a głównie Talmudu”. W konsekwencji „wszechstronne te i poważne studia umożliwiły mu zapoznanie się i bliższe stykanie się z uczonymi chrześcijańskimi, a głównie z wyższymi duchownymi, z którymi częste miewał dysputy naukowe na tle teologicznym. Poważne i spokojne traktowanie z jego strony owych dysputów z dostojnikami kościoła chrześcijańskiego zjednały mu ogólne poważanie. Dysputy rzezione zebrał Izaak w jedną całość [...] i utworzył z tych rozpraw w języku hebrajskim dzieło, które w świecie naukowym przez długi czas wielką odgrywało rolę, skwapliwie czytane przez uczonych chrześcijan i Żydów. [...] Z treści dzieła pełnego erudycji, przekonać się można, że Izaak z Trok gorliwie studiował prace Marcina Czecho-

¹³ A. Kraushar, *Historia Żydów w Polsce*. T. II, Warszawa 1866, s. 270 oraz 269. Inny liberalny historyk żydowski Hilary Nussbaum (*Historia Żydów od Mojżesza do epoki obecnej*. T. V, Warszawa 1890, s. 187) nie wahał się nazwać dzieła Izaaka z Trok znakomitym.

wicza, Szymona Budnego, Mikołaja Paruta, socjanina włoskiego, i innych autorów liberalnych”¹⁴.

Nie powinno dziwić to szczere zainteresowanie postacią Izaaka z Trok wśród młodej inteligencji pochodzenia żydowskiego na przełomie XIX i XX w. Wychowana na hasłach politycznego liberalizmu i społecznego pozytywizmu dążyła do uzyskania pełnoprawnego statusu w społeczeństwie polskim. Zachowując swą odrębność wyznaniową, pragnęła ona przyswajać postępowe wątki kultury polskiej oraz wnieść doń własne wartości. Postać Izaaka z Trok jako przedstawiciela otwarcia na świat i idee świeckiej filozofii, ale i rzecznika publicznego dyskursu o sprawach wiary z chrześcijańskim otoczeniem, znakomicie się do tego nadawała. Nie przypadkowo Bersohn przetłumaczył na język polski również fragment *Chizzuk emuna* dotyczący prześladowań religijnych w Europie, zarówno chrześcijan (protestantów i katolików), jak i żydów. A następnie pochwałę Izaaka panującej w dawnej Rzeczypospolitej tolerancji: „Podobne postępowanie nigdy nie miało miejsca w tutejszym kraju [w Polsce], gdzie obecnie się znajdujemy. I owszem, tutaj pociągają do odpowiedzialności i surowo karzą tych, którzy im źle czynią lub szkodzą; tu nawet wspierają Żydów przychylnymi przywilejami, aby mogli mieszkać szczęśliwie i spokojnie. Królowie ziem tutejszych i ich dygnitarze (oby Bóg powiększył ich szczęście!), są miłośnikami wspaniałomyślności i prawości – toteż nie wyrządzają żadnego bezprawia lub krzywdy Żydom w ich krajach mieszkających i dlatego też Bóg użył tej wielkiej potęgi i spokoju tak dalece, że różniący się wiarą nie tchną ku sobie nienawiścią i nie wyępują jedni drugich”¹⁵.

Odniesień do polskich wątków w dziele Izaaka było znacznie więcej. Powoływał się on, bądź cytował, nie tylko polskie teksty wspomnianych teologów protestanckich, ale również polskie przekłady Pisma (Biblia krakowska z 1561 r., brzeska z 1563 r., nieświeska z 1574 r.) oraz kronikę Marcina Bielskiego. Świadczyło to istotnie o szerokich horyzontach intelektualnych autora traktatu. Zwrócił na to uwagę znakomity badacz kultury dawnej Polski, Aleksander Brückner. Jego zdaniem, pobudzenie życia religijnego w Rzeczypospolitej dzięki Reformacji, a zwłaszcza pojawienie się judaizującego nurtu między różnowiercami, przyczyniło się do tego, że i żydzi występowali ze swego odosobnienia, czytali łacińskie i polskie dzieła, uczestniczyli w dysputach. Jednym z uczestników takich polemik o rolę Starego Testamentu dla wiary był Marcin Czechowic, dyskutujący z Żydem Jakubem z Bełżyc. Polemika byłaby – pisze Brückner – daleko ciekaw-

sza i cenniejsza, gdyby ją toczył z Izaakiem z Trok. Tenże zaś „to szermierz innego zakroju, aniżeli Jakub z Bełżyc, spokojny, wyrozumiały, bystry znawca pism chrześcijańskich. (...) Prędko, popędliwy, jednostronny Jakub z Bełżyc, rabanita, o chrześcijaństwie i Chrystusie ani słyszeć chce, broni tylko Mojżesza i talmudu przeciw wszelkim zaczepkom, (...) Izak nie tylko broni Mojżesza i zakonu, lecz rzuca się na chrześcijaństwo samo, wykazując sprzeczności w dogmatyce i etyce”¹⁶.

Także inni badacze kultury staropolskiej, tacy jak Stanisław Kot czy Janusz Tazbir, z uznaniem wypowiadali się o Izaaku z Trok, przypisując duże znaczenie jego dziełu. Podkreślali związki łączące go z twórczością litewskich judaizantów, zwłaszcza Szymona Budnego, który był dla Izaaka niewątpliwym autorytetem. Nazywał go „najuczeńszym z dzisiejszych chrześcijan”, cytował jego pisma i nawet, gdy się z nim nie zgadzał, traktował z wielkim szacunkiem¹⁷. Podobnie oceniał wystąpienie Izaaka w kontekście tolerancji i dialogu wyznaniowego w dawnej Polsce J. Tazbir¹⁸.

Profesor Szczucki trafnie podsumował dokonania karaimskiego uczonego: „Przekonany o wyższości judaizmu nad chrześcijaństwem, Izaak z Trok doceniał jednak znaczenie tego ostatniego w dziejach kultury, co wiązało się zresztą u niego z wysoką oceną filozofii świeckiej. Niemniej znamienitym rysem *Chizzuk Emunah* jest gorąca aprobata panującej w Polsce tolerancji religijnej, dzięki której „nawet członkowie odmiennych wyznań nie są sobie nieprzyjaciółmi”¹⁹.

Mariusz Pawelec
Opole

¹⁴ M. Bersohn, *Słownik biograficzny Żydów Polskich XVI, XVII i XVIII wieku*. Warszawa 1905, s. 72-73.

¹⁵ M. Bersohn, *Tobiasz Kohn. Lekarz polski w XVII wieku*. Kraków 1872, s. 32-33.

¹⁶ A. Brückner, *Różnowiercy polscy. Szkice obyczajowe i literackie*. Warszawa 1905, s. 251-252. Pozytywnie o Izaaku wypowiadał się Brückner wielokrotnie w swych publikacjach m.in. *Dzieje literatury polskiej w zarysie, Dzieje kultury polskiej czy Tysiąc lat kultury polskiej*, podkreślając, że jego wystąpienie było wyjątkowym zjawiskiem wśród dysput religijnych.

¹⁷ S. Kot, *Szymon Budny. Der größte Häretiker Litauens im 16. Jahrhundert*. „Wiener Archiv für Geschichte Osteuropas“. Bd. II, 1956, s. 82-83.

¹⁸ J. Tazbir, *Reformacja polska wobec Żydów*. „Biuletyn ŻIH”. 1983, nr 2-3, s. 52, 69. Z innych publikacji tegoż: *Szlaki kultury polskiej, Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej, Mity i stereotypy w dziejach Polski*.

¹⁹ L. Szczucki, op. cit., s. 132.